

hang zelf, vrij moeizaam soms, weer aanbrengen. Dit ronddolen temidden van al die op zich te prijzen breedvoerigheid was voor een groot deel te voorkomen geweest door middel van een heel korte, aan alles voorafgaande gebruiksaanwijzing en wegwijzer.

Een hele kluif vormen ook de titel- en aanverwante pagina's. Voor titelbeschrijvers en voor degenen die in hun publikaties naar dit werk zullen moeten verwijzen. Alleen al wat de aanduiding van de makers betreft is van de laatsten een bonte verscheidenheid te verwachten. Dat is geen gewaagde veronderstelling gezien de varianten die in het hier besproken werk zelf te zien zijn. Met als klap op de vuurpijl pagina viii, noot 1, van het tweede deel waar de vijf namen van de titelpagina's in wezen zijn gereduceerd tot één. Sommigen zullen dit terecht vinden, anderen hoe dan ook een kleinigheid, weer anderen vinden zich er - helaas in de regel in stilte - over op. Iets om afspraken over te (gaan) maken.

S. Faber

A. Pannekoek, *Herinneringen. Herinneringen uit de arbeidersbeweging. Sterrenkundige herinneringen*, met bijdragen van B.A. Sijes en E.P.J. van den Heuvel. Samengesteld en verzorgd door B.A. Sijes, J.M. Welcker en J.R. van der Leeuw (De Nederlandse arbeidersbeweging, IX; Amsterdam: Van Gennep, 1982, 398 blz., UL, f58,50, ISBN 90 6012 350 6).

Anton Pannekoek (1873-1960), de eerste hoogleraar in de sterrenkunde aan de universiteit van Amsterdam, is vooral bekend geworden door zijn publicistische activiteiten in de Nederlandse en Duitse arbeidersbeweging voor, tijdens en kort na de eerste wereldoorlog. Hij behoorde achtereenvolgens tot de linkse oppositie binnen de SDAP, de Duitse SPD, de Nederlandse SDP en de CPH. Na in 1921 met de CPH en de Komintern gebroken te hebben, bleef Pannekoek voor de rest van zijn leven buiten het partijwezen, al ging zijn sympathie duidelijk uit naar het radencommunisme van de KAPN en de Groep van Internationale Communisten. Als theoreticus van de links-radicalen stromingen in de Nederlandse arbeidersbeweging is Pannekoek een figuur van blijvende betekenis.

Voor de kennis van de ontwikkeling van zijn denkbeelden zijn de *Herinneringen* die Pannekoek in 1944 voor zijn zoon opschreef van groot belang. Het is daarom volkomen terecht dat deze *Herinneringen* - te huiselijk van stijl om memoires te kunnen heten - nu gepubliceerd zijn. De samenstellers van deze uitgave hebben zich daarbij al even terecht niet beperkt tot de herinneringen uit de arbeidersbeweging; ook de sterrenkundige herinneringen hebben zij opgenomen. De herinneringen uit de arbeidersbeweging worden ingeleid door B.A. Sijes, zelf ook eens actief in de radencommunistische beweging; de sterrenkundige herinneringen worden ingeleid door de Amsterdamse hoogleraar in de sterrenkunde, E.P.J. van den Heuvel.

Aan de uitgave is veel zorg besteed. Pannekoek schreef zijn herinneringen op onder zeer moeilijke omstandigheden (bij kaarslicht) en had weinig materiaal bij de hand om gegevens te controleren. Door het Nederlands enigszins te fatsoeneren en door in een uitgebreid notenapparaat zoveel mogelijk verwijzingen naar personen en gebeurtenissen toe te lichten, hebben de samenstellers de tekst bijzonder toegankelijk gemaakt. Men kan wel hier en daar met hen van mening verschillen over een taalkundige correctie (naar mijn indruk zijn al te veel - voor iemand als Pannekoek toch karakteristieke - germanismen verbeterd), maar alles is goed verantwoord en dan moet men tevreden zijn.

Op de wijze waarop Pannekoeks *Herinneringen* zijn ingeleid, valt meer aan te merken.

RECENSIES

Sijes besteedt in zijn al te omvangrijke bijdrage vrij veel aandacht aan de ontwikkeling van Pannekoeks ideeën over strategie en tactiek van de arbeidersbeweging en vooral aan zijn ideeën over de betekenis van de algemene staking en de rol van de partijleiding. Dat is op zichzelf wel terecht, maar men mist een uiteenzetting over de filosofie van Joseph Dietzgen (1828-1888), de filosoof die naar Pannekoeks eigen zeggen na Marx de meeste invloed op hem heeft gehad. Dit vraagt om toelichting, maar die wordt niet gegeven. Is de inleiding van Sijes misschien wat al te lang uitgevallen, die van Van den Heuvel is juist weer te beknopt. De schrijver vat in het kort de wetenschappelijke werkzaamheden van Pannekoek samen, maar men mist een kort overzicht van de stand van zaken in de Nederlandse sterrenkunde in de eerste decennia van deze eeuw. Enige opmerkingen over de stagnatie in Leiden tussen de dood van Kaiser (1872) en het eerste optreden van De Sitter (1907), en over de belangrijke stimulans die uitging van het werk van Kapteyn in Groningen, hadden zeer verhelderend kunnen zijn.

Wat ik echter nog meer dan dit alles heb gemist, is een poging om Pannekoek als socialist en Pannekoek als sterrenkundige als één persoon te zien. Wordt hem wel recht gedaan door zo sterk zijn socialistische en zijn astronomische bezigheden te scheiden? In het voorwoord wordt gesteld dat zijn sterrenkundige herinneringen 'dermate nauw verweven zijn met zijn politieke memoires, dat het weglaten van de sterrenkundige notities onverantwoord zou zijn' (8), maar men heeft nagelaten daaruit de conclusie te trekken dat ze dan ook daadwerkelijk in verband met de politieke herinneringen behandeld dienden te worden.

Een geschikt aanknopingspunt daarvoor zou kunnen zijn geweest het artikel dat Pannekoek eens schreef over de wereldbeschouwing van twee 'burgerlijke' natuuronderzoekers, de 'illusionistische' bioloog Lotsy en de 'reactionaire' fysicus Kohnstamm: 'Twee natuuronderzoekers in de maatschappelijk-geestelijke strijd', *De Nieuwe Tijd*, XXII (1917) 300-314, 375-392. In dat artikel blijkt overigens nog weer eens de grote betekenis die Pannekoek hechtte aan de kennisleer van Dietzgen. Maar ook in de *Herinneringen* zelf zijn genoeg aanwijzingen te vinden dat het mogelijk is Pannekoeks socialistische en sterrenkundige activiteiten vanuit één gezichtspunt te zien. De socialist Pannekoek is zijn leven lang een man van wetenschap gebleven, een theoreticus, een 'observator'. Als theoreticus ontging hem wel eens de emotionele lading van een bepaalde kwestie (zie bijvoorbeeld 133-134), wat nog versterkt werd door het feit dat hij vrijwel uitsluitend contact had met de kopstukken van de arbeidersbeweging en buiten het 'volle leven' van de beweging zelf stond. Hij voelde dit zelf ook als een bezwaar, maar hij kon niet anders.

Er valt verder een zekere parallellie te ontdekken tussen Pannekoeks wetenschappelijke methodologie en zijn socialistische rechtlijnigheid. Pannekoek, zo stelt Van den Heuvel, legde daarom zoveel nadruk op hyper-nauwkeurige waarnemingen, omdat dan juist de onvermijdelijke afwijkingen van de theorie aan het licht zouden kunnen komen die ons inzicht in de bouw van de kosmos verder zouden kunnen verdiepen (221). Dat de waarneming nooit exact overeenkomt met de theorie is niet iets dat men maar voor lief moet nemen, maar vormt juist de kern van het wetenschappelijk werk. Die nadruk op precisie vindt men terug in Pannekoeks politieke denken. Tussen theorie en praktijk mocht ook op dat terrein geen discrepantie bestaan. Wie opzettelijk van de theoretisch juiste lijn afweek - bijvoorbeeld onder druk van politieke omstandigheden - werd onmiddellijk van opportunistische beschuldigd en daarvoor kon Pannekoek geen enkel begrip opbrengen. Met enige voldoening stelde hij naar aanleiding van het gekonkel in de Komintern in 1920 vast dat 'opportuniste in de politiek steeds tot minderwaardigheid in persoonlijk handelen voerde' (200). De onwil om te 'schipperen' leidde hem in de wetenschap tot belangrijke

resultaten, maar men kan zich afvragen of het hem in de politiek juist niet in onvruchtbaar sectarisme deed belanden.

Hoe dan ook, er zijn genoeg overeenkomsten tussen Pannekoek als socialist en als natuuronderzoeker om een studie daarvan lonend te maken. In een biografie zou men ze uitstekend tot hun recht kunnen laten komen. De nu uitgegeven *Herinneringen* en de daaraan toegevoegde inleidingen bieden zonder meer belangwekkend materiaal voor zo'n biografie.

K. van Berkel

A.M. Simon-Van der Meersch, *De eerste generaties meisjesstudenten aan de Rijksuniversiteit te Gent (1882/1883 tot 1929/1930)* (Uit het verleden van de RUG, redactie K. de Clerck, XIII; Gent: RUG, 1982, 314 blz.).

Aan de openstelling van de Belgische universiteiten voor vrouwelijke studenten en de moeizame ontwikkeling van de meisjespopulatie in de eerste daaropvolgende decennia werd in de laatste jaren ruime aandacht besteed door historici. Nadat A. Despy-Meyer en B. Lacomblé-Masereel in 1980 een studie wijdden aan de eerste generaties meisjesstudenten van respectievelijk de U(niversité) L(ibre) (de) B(ruxelles) en van de Rijksuniversiteit te Luik¹, vervolledigt A.M. Simon-Van der Meersch nu onze kijk op deze problematiek door een grondige analyse van de situatie aan de Gentse Rijksuniversiteit in de periode 1882-1930.

Haar rijk gedocumenteerde werk is het resultaat van ver doorgedreven bronnenonderzoek. Niet alleen werden de inschrijvings-, adressen- en examenregisters geëxcerpeerd en werden de archieven van het rectoraat, van de academieraad en van de faculteiten systematisch onderzocht. Vervolgens werden, wat betreft de Belgische meisjesstudenten, alle beschikbare bevolkingsdiensten geraadpleegd ten einde een zo volledig mogelijk biografisch beeld van elkeen te kunnen verwerven. Tweeëndertig directe interviews van gewezen studenten, schriftelijke en telefonische contacten met anderen en de getuigenissen van bloedverwanten verschaften tenslotte beeld- en woord-informatie van zeer grote waarde.

De resultaten van het onderzoek werden thematisch gegroepeerd. De beschrijving van de beperkte mogelijkheden tot vooropleiding en van de belemmerende toelatingscriteria tot universitaire studies verhelderen in belangrijke mate de numerieke ontwikkeling van de vrouwelijke populatie, die in het volgend gedeelte aan bod komt. De cijfergegevens betreffen het aantal ingeschrevenen, hun nationaliteit, hun studiekeuze en het aantal vrije leerlingen. Na de gedetailleerde kwantitatieve analyse gaat de aandacht naar het onthaal dat de meisjes te beurt viel vanwege de academische overheid, de professoren en studenten en een beperkte groep van andere betrokkenen. Een korte uitweiding over de houding van de meisjesstudenten ten opzichte van de vernederlandsing van de Rijksuniversiteit Gent wordt gevolgd door de ontleding van de sociale herkomst der Belgische ingeschrevenen en door een bondig overzicht van het later beroepsleven der gediplomeerden.

1. Andrée Despy-Meyer, *Les femmes et l'enseignement supérieur: l'Université Libre de Bruxelles de 1880 à 1914* (Etudes et monographies, I; Brussel, 1980) xxx-96; Bernadette Lacomblé-Masereel, *Les premières étudiantes à l'Université de Liège années académiques 1881-1882 à 1919-1920* (Commission communale de l'histoire de Tanden pays de Liège, Documents et mémoires, XIV; Luik, 1980, 189 blz.).